

Буруковська Н. В.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та
соціально-гуманітарних дисциплін,
Київський університет права НАН України (м. Київ)

**ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ КОНСТИТУЦІЙНОГО
СУДОЧИНСТВА НА ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ
КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД**

Здебільшого науковці вивчають проблеми виникнення та становлення конституційного судочинства у зв'язку з проведенням досліджень таких понять як «конституційний контроль» (М. Вітрук, М. Горшенєв, Б. Ебзеєв, Ж. Овсепян, А. Портнов та інш.), «конституційна юстиція» (А. Селіванов, Ю. Тодика). У той же час наукові розвідки щодо витоків та етапів становлення європейської моделі конституційного судочинства дають змогу прослідкувати його невідривний зв'язок з тенденціями державотворення та різного роду суспільними трансформаціями, які відбуваються в сучасній Україні на шляху її входження до складу Європейського Союзу.

Слід зазначити, що найчастіше дослідники в галузі конституційної юстиції стикаються з проблемою співвідношення конституційного контролю та конституційного судочинства, оскільки предметом конституційного судочинства є спори, які пов'язані з встановленням конституційності, тобто відповідності певних нормативно-правових актів загалом та деяких їх положень або, навіть, рішень касаційної інстанції, Конституції як основному закону держави.

У наукових дослідженнях конституційне судочинство прийнято пов'язувати із законодавчовстановленим механізмом правового захисту конституції (Ж. Овсепян, Л. Лазарєв), а сам механізм правового захисту конституції найчастіше визначають як систему правових інститутів і процедур, що забезпечують її дію. Набір елементів механізму може бути різним: від удосконалення законодавства та застосування контрольно-наглядових важелів

до різних видів юридичної відповідальності, але майже усі дослідники вважають, що судовий конституційний контроль є елементом механізму правового захисту конституції.

Науковою основою для історико-правових досліджень у сфері конституційного контролю прийнято вважати добу розквіту Римської імперії або старого Німецького Рейху періоду 1180 р., оскільки в ті часи судові органи були призвані розглядати спори, які виникали між правителями. Також зачаткові форми конституційного розгляду спорів дослідники віднаходять у Франції середини XIII ст. та Португалії часів запровадження Кодексом Філіпа судово-конституційного розгляду (XVIII ст.).

Однак актуальною проблема правового захисту Конституції стає лише з появою перших конституційних актів. У 1780 році стався перший судовий прецедент в штаті Нью-Джерсі (США) у справі Холмса-Уолтона (Holmes v. Walton), коли закон штату було визнано таким, що не відповідає Конституції штату.

Але відправною точкою запровадження судового конституційного контролю вважається справа «Мербері проти Медісона» (Marbury v. Madison), за якою у 1803 році Верховний Суд США встановив, що закон Конгресу, який суперечить федеральній Конституції, може бути визнаний судом неконституційним. Тим самим суд наділив себе повноваженнями у сфері конституційної юстиції, а саме – здійснення конституційного контролю. Тому першою країною, яка запровадила конституційний контроль, прийнято називати США [1].

Друга половина XIX ст. стала періодом серйозних змін у суспільному житті Західної Європи. Розвиток капіталістичних відносин у економіці (зокрема, у промисловому виробництві, банківській сфері, торгівлі тощо) помітно стимулював політичні процеси в цивілізованих країнах Заходу. Соціальне розшарування суспільства спричинило ускладнення політичної структури – зокрема появу партій, професійних організацій та об'єднань громадян, що значно вплинуло на подальше формування буржуазно-

демократичного права. Водночас у окремих європейських країнах мали місце спроби етатизації (тобто одержавлення) громадського життя – передусім у соціально-економічній діяльності, а також наростання шовіністичних та агресивних тенденцій у політиці.

Усі ці процеси чималою мірою сприяли багатоманітності державно-правових течій та поглядів упродовж кінця XIX – XX століть та надали поштовху їхньому розвитку, причому в найрізноманітніших відмінних один від одного напрямках – від суто демократичних до відверто антидемократичних. Однією із найпомітніших течій того часу став так званий юридичний позитивізм, що сформувався в середині XIX ст. на основі ідей французького філософа Огюста Конта та його однодумців і послідовників.

У цілому юридичний позитивізм як напрям у політично-правовій думці можна поділити на три широкі концептуальні групи: державно-інституційний (етатичний), соціологічний та антропологічний (у межах якого слід виділити психологічний та біологічний напрями).

Загальними рисами позитивістських політичних учень є те, що в них держава виступає як верховна юридична особа, що як історично, так і логічно передує праву. Водночас підкреслюється, що держава, створюючи право, сама також є правовим явищем. Прикметною рисою позитивізму є й те, що його теоретики послідовно заперечували природно-правове вчення, стверджуючи існування лише позитивного права, втіленого в прийнятих державою правових нормах. Фактично ця теорія ототожнює право й закон, виданий державною владою. Категорія «правова норма» набула в теоріях позитивістів догматичного характеру, а єдиним правовим джерелом вони оголошували державну владу, наділену примусом.

Після Другої світової війни в теоріях багатьох прогресивних мислителів країн Заходу, як реакція на диктаторські й тоталітарні режими воєнного часу, активізувалась ідея правової держави. Основою цієї нової концепції є два принципи – верховенства права (панування правового закону) та соціальної справедливості (забезпечення державою соціальної безпеки особистості).

У ХХ столітті ідеї позитивістів, зокрема, Дж. Остіна та його однодумців розвинулися в такій течії європейської державно-правової думки, як нормативна теорія права, засновником якої виступив австрійський юрист Ганс Кельзен (1881 – 1973). У своїх працях «Чиста теорія права», «Загальна теорія права і держави» та інших творах Г. Кельзен розглядав позитивне право як особливу нормативну систему, незалежну від інших нормативних систем у суспільстві (моралі, релігії, природного права).

Основою позитивного права та його вирішальним критерієм, за Кельзенем, є «елемент сили». Будь-яка правова норма, на його думку, тільки тоді стає чинною, коли вона примусово введена в дію сувереном. Таким чином, право за визначенням Г. Кельзена – це примусова нормативна система, яка вимагає належної поведінки, узгодженої з приписами законів.

Базисом для конституції, законів та інших правових актів науковець вважав основну норму, встановлювану сувереном; водночас він визнавав існування так званих індивідуальних норм, що створюються судовими та адміністративними органами відповідно до конкретних правових ситуацій. Такі норми, на його думку, мають позитивне значення, оскільки сприяють постійному розвитку та вдосконаленню права в цілому.

Аналізуючи зв'язок між поняттями «держава» і «право», Ганс Кельзен фактично ототожнював їх, підкреслюючи, що як право не може виникнути без держави, так і держава не може існувати без права. Будь-який акт державної влади, за висловом мислителя, водночас є правовим актом – навіть коли його породжує воля тирана. Таким чином, Кельзен визначає державу як правопорядок, що забезпечується примусовим здійсненням правових норм. Інакше кажучи, держава – це урегульована нормативна система примусу, де воля одних являє собою мотив поведінки для інших.

На основі нормативістської теорії права Г. Кельзен виробляє принципово новий підхід і до проблеми правового захисту конституційних норм, розробляючи якісно нову концепцію конституційного судочинства. Основною відмінністю цієї європейської моделі конституційного судочинства від

американської є його виділення із загального судочинства. Конституційне судочинство, за Г. Кельзенем, має здійснюватися не судами загальної юрисдикції, а спеціалізованим органом – Конституційним Судом, або квазісудовим органом – конституційною радою або конституційною палатою вищих судових органів загальної юрисдикції.

Саме таке бачення Г. Кельзенем моделі конституційного судочинства було покладено в основу створення в Австрії у вересні 1919 року Вищого Конституційного Суду, а у 1920 році сам інститут конституційного судочинства був нормативно закріплений у Конституції Австрії.

Протягом 20-70 рр. XX ст. австрійська модель судового конституційного контролю із відповідними процедурами його здійснення була запроваджена й у інших європейських країнах, зокрема Греції, Іспанії, Ірландії, Люксембурзі, Чехословаччині, Югославії тощо. Слід зазначити, що це були різні модифікації конституційного судового провадження. У 1960-ті роки XX століття окремі положення конституційного контролю та відповідні зміни у процесуальному порядку було переглянуто в деяких європейських державах: Австрії, Бельгії, Франції, Чехословаччині, Швеції [2, с. 13].

Слід зазначити, що конституційна доктрина Г. Кельзена стала теоретичним підґрунтям конституційного судочинства в європейських країнах. Сам мислитель називав Конституційний Суд «четвертою владою», яка не є владою в усіх її змістовних характеристиках, а лише виконує функцію «контрбалансу» або «негативного законодавця».

На сьогодні у світі сформувалось та існує три основні моделі спеціального правового захисту конституцій:

- Американська модель, що діє на території США та деяких країн Південної Америки, передбачає здійснення конституційної юрисдикції судами загальної юрисдикції, які, в свою чергу, є Верховними Судами держав;
- Романо-германська або європейська модель, яка є основою конституційного судочинства в Західній та Східній Європі, спрямована

на формування спеціальних органів конституційної юстиції – конституційних рад, конституційних судів тощо;

- Мусульманська (традиційна) модель ґрунтується на здійсненні конституційної юстиції вищими релігійними або традиційними органами держави та має розповсюдження на території мусульманських країн світу [3].

У той же час дослідники європейської моделі конституційного судочинства виокремлюють в еволюції конституційного контролю два основні напрями:

- Перший напрям спрямований на збільшення обсягу норм, які перевіряються на їх конституційність;
- Другий напрям передбачає розширення кола суб'єктів та можливостей для звернення до органу конституційної юстиції.

Зазвичай у європейських державах спеціалізовані органи, які здійснюють конституційний контроль у формі конституційного судочинства, займають окреме від інших судових органів місце в судовій системі. Органи конституційного судочинства, як правило, не мають права касаційного перегляду рішень верховних судів як судів останньої (касаційної) інстанції щодо вирішення певних категорій справ (цивільних, кримінальних, адміністративних, господарських). Однак у деяких випадках вони можуть перевіряти рішення верховних судів на їх відповідність Конституції як основного закону певної держави. Кінцевою метою конституційної юстиції в цілому та зокрема конституційного контролю в європейській моделі конституційного судочинства є утримання правлячої більшості від порушень конституційного порядку [4, с. 451].

Також особливістю європейської моделі конституційного судочинства є те, що для вирішення конституційно-правових питань і спорів, по-перше, створюється спеціальний орган конституційної юрисдикції; по-друге, конституційний контроль є його єдиною функцією; по-третє, правове становище конституційних судів та їх компетенція визначаються конституцією і

спеціальними законами; і, нарешті, рішення органу конституційної юрисдикції є загальнообов'язковими.

У той же час наявність і обсяг відповідних повноважень органів конституційної юрисдикції залежить від багатьох факторів, у тому числі від форми державного устрою, виду правової системи, національних традицій, тенденцій формування та розвитку органів юстиції. Так вчені-правознавці зазначають, що європейська модель конституційного контролю виникла у зв'язку з тим, щоб не допустити повторення грубих порушень прав людини і громадянина, які мали місце до і після Другої світової війни. У постсоціалістичних країнах створення інституту конституційного контролю обумовлювалося прагненням подолати наслідки тоталітарних та авторитарних режимів. Інша причина формування європейської моделі конституційного судочинства пов'язана з концентрацією влади у виконавчих органах, які спиралися на підтримку парламентської більшості. Конституційний контроль у таких умовах стає помітною перешкодою на шляху можливих порушень Конституції [5, с. 70].

До 90-х років XX ст. у вітчизняній конституційній теорії та практиці не існувало спеціальних органів захисту конституції, а правова охорона українських радянських конституцій покладалася на вищі органи державної влади та управління, які здійснювали дві основні функції:

- контроль за дотриманням радянських конституцій;
- забезпечення відповідності конституцій радянських союзних республік Конституції СРСР.

Уперше в історії української конституційної теорії формування Конституційного Суду УРСР як органу правового захисту конституції, склад якого мав обиратися Верховною Радою УРСР, передбачалося внесенням у 1990 році змін до ст. 112 Конституції УРСР [6].

Однак формування спеціалізованого органу правового захисту Конституції України розпочалося лише після виходу України із складу СРСР та здобуття нею незалежності. У червні 1992 р. Верховна Рада України прийняла

Закон України «Про Конституційні Суд України», яким визначався порядок формування та основні функції Конституційного Суду України [7].

У період 1992-1996 рр. основні функції щодо правового захисту Конституції України здійснювалися здебільшого Президентом України та Верховною Радою України, але із прийняттям Конституції України 1996 р. [8], ст.ст. 147-153 якою були чітко визначені система і механізм правового захисту Конституції як Основного Закону незалежної України та новим Законом України «Про Конституційні Суд України» у жовтні 1996 р. [9] був покладений реальний початок правового захисту Конституції України єдиним спеціальним органом конституційної юстиції – Конституційним Судом України. А, отже, мова йде про розвиток конституційної юстиції в Україні в руслі найбільшого наближення до європейської моделі конституційного судочинства із закріпленням в Основному Законі єдиного органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України.

Відповідно до ст. 147 Конституції України, Конституційний Суд України – єдиний колегіальний орган конституційної юрисдикції в Україні, що вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

На сьогоднішній день пріоритетним завданням конституційного судочинства є забезпечення верховенства Конституції як основи національної правової системи, охорони конституційних прав і свобод людини та громадянина, дотримання принципу поділу влади у всіх його політичних і правових аспектах.

Одним із необхідних елементів конституційного судочинства є перевірка нормативних актів з точки зору їх відповідності Конституції, тобто сутністю конституційного судочинства є правова охорона Конституції. Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах є:

- невідповідність Конституції України;

- порушення встановленою Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності;
- перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

З огляду на зазначене вище та набрання чинності 28.03.2015 р. Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» [10], нової редакції Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [11], а також застосування в українській судовій практиці міжнародних Конвенцій, ратифікованих Верховною Радою України, зокрема Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, та урахування рішень Європейського суду з прав людини, слід відзначити, що на сучасному етапі свого розвитку на шляху до євроінтеграції Україна як демократична, незалежна, правова держава намагається якісно по-новому визначити тенденції розвитку конституційної юстиції, яка найбільш послідовно та у повному обсязі має захищати конституційні приписи від порушень на законодавчому, виконавчому та інших рівнях здійснення державної влади. Тому саме зараз в Україні нагальною є потреба вироблення єдиної конструктивної моделі конституційної юстиції, яка могла б увібрати в себе всі позитивні риси європейської моделі конституційного правосуддя і забезпечити належну реалізацію та суто правовий захист чинної Конституції України.

Список використаної літератури:

1. Портнов А. Історико-правові джерела виникнення конституційного судочинства / «Віче». – №5. – 2008 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/872/>
2. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 383 с.
3. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Підручник. 2-ге видання. – К.: Правова єдність, 2010. – 432 с.

4. Туркіна І.Є. Конституційне правосуддя в механізмі державного управління країн Західної Європи (на прикладах Італії, Німеччини, Франції) / Актуальні проблеми державного управління. – №1(41). – Київ, 2011. – С. 449-454.

5. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4 т.: [учебник] / Отв. ред. проф. Б.А. Страшун. – 3-е изд., обновл. и дораб. – М.: Издательство БЕК, 2000. – 784 с.

6. Конституція УРСР №888-IX від 20.04.1978 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/888-09/page2>

7. Закон України «Про Конституційний Суд України» №2400-XII від 03.06.1992 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2400-12>

8. Конституція України №254к/96-ВР від 28.06.1996 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

9. Закон України «Про Конституційний Суд України» №192-VIII від 16.10.1996 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80>

10. Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» №192-VIII від 12.02.2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/192-19>

11. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» №2453-V від 07.07.2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/card2#Card>